

Länshövdingens ämbetsgård i Umeå, detalj
ur Erik Dahlbergs (1625–1703)
Suecia antiqua et hodierna.

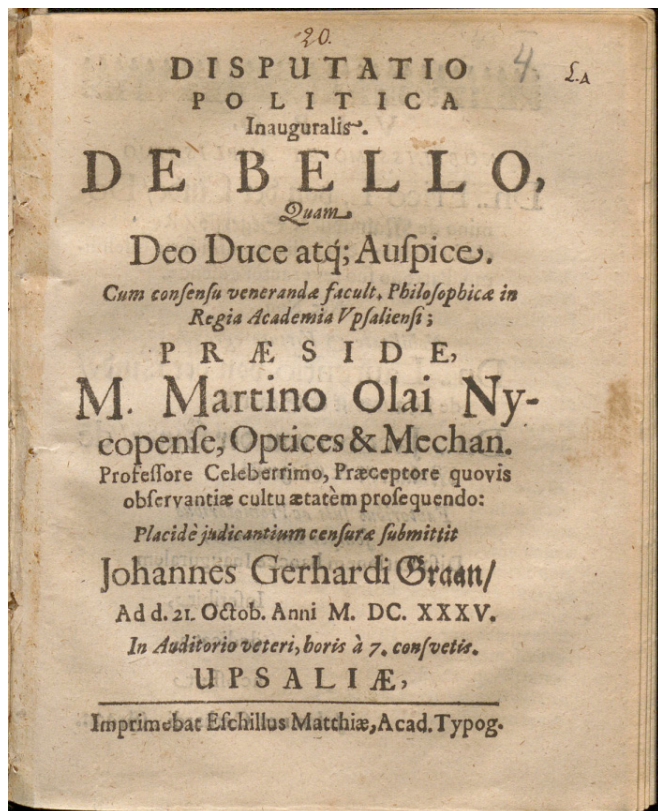
UMEÅ 400 ÅR

En av Umeås stora profiler under 1600-talet

Krister Stoor

För att underlätta den statliga förvaltningen på regional nivå införde Axel Oxenstierna 1634 ett nytt slags län i hela riket. Längst norrut låg Norrlands län, som 1638 döptes om till Västerbottens län. Här blev Umeå residensstad. Länet var stort, för Norrbottens län avskildes först 1810. Enligt 1635 års landshövdingeinstruktion skulle de nya hövdingarna även vårda sig om städernas uppkomst och tillväxt. Den förste landshövdingen i det nya länet hette Stellan Mörner, den andre Frans Crusebjörn. Den tredje satt längre än någon gjort varken förr eller senare. Han hette Johan Graan.

2022-02-12

Johan Graans doktorsavhandling, försvarad i Uppsala den 21 oktober 1635. Ämnet är krigets eventuella rättfärdighet. Uppsala universitet (uu.diva-portal.org).

Att Johan Graan tillsattes som landshövding berodde både på hans kändedom och kunskaper om befolkningen och landet i norr och hans erfarenhet inom rättsvetenskap och förvaltning. Graan föddes 1610 i Skellefteå socken av samisk far Gerhardus Jonæ och Brita Andersdotter (Grubb). Fadern var förmodligen från Giertsjävrrie, Sorsele, men uppfostrades av en kyrkoherde i Piteå och umgicks med dennes barn. Enligt obekräftade uppgifter var det Andreas Nicolai som tjänstgjorde i Piteå 1566 – 1600. Fadern blev sedermera kyrkoherde i Skellefteå socken.

Johan Graan studerade först vid Uppsala universitet 1635, senare vid Leidens universitet, Nederländerna 1637. Därefter arbetade han som assessor vid Svea hovrätt och tillträdde först 1653 tjänsten som landshövding för Västerbotten. Johan Graan var också under en kort tid landshövding för Österbotten. Han avsattes från sin tjänst 1678, då kung Karl XI menade att Graan av åldersskäl gjort sitt. Graan skötte dock tjänsten fram till sin död följande år i Stockholm (Jakobs församling).

Graans långa ämbetsstid (25 år som landshövding) är ändå ett bevis på att han lyckades ganska bra med att administrera sitt län. Leo Nyholm skriver i en biografi över Graan att han förmodligen är den enda same som

adlats, år 1645 av drottning Kristina. För att bättre lära känna länet med sina stora avstånd fick Graan göra många resor. Till detta ska vi äminna oss, att en hel del nya städer blev till under denna period, vilket fick arbetsbördan att öka, ty Graan engagerade sig i de nya städernas administration och förvaltning. Bland Graans många förslag till Kunglig Maj:t är nog förslaget om nybyggarverksamhet i lappmarkerna det mest kända, tillsammans med lappmarkernas sockenindelning. Men han deltog också i projektet Nasafjäll.

Nasa silvergruva (Pite silververk)

När man 1634 fann silver vid Nasafjäll i Pite lappmark ville staten exploatera dessa tillgångar. Förväntningarna över silverbrytningen var höga och det rådde en kamp mellan kuststäderna om att få handelsrättigheter och allt som följde med dessa. Piteå lyckades tillskansa sig ett monopol på all handel 1649 med Arjeplogs omnejd. Umeborna försökte också vara med i Lappmarks-handeln eftersom den var betydelsefull för städerna.

Själva gruvbrytningen skedde genom utskrivna bönder, bruksknektar, men för att transporter till kustlandet skulle fungera måste man anlita samerna och deras renar. Samerna slapp delta i krigstjänsten, men de blev ålagda att sköta transporter. En same blev utskrivna som "hållapp" för tre år i sänder. Under den tiden skulle han finnas tillgänglig på ett hållställe längs transportleden. Betalningen blev i form av mjöl, vadmal, tobak, salt och brännvin.

I Bergslagen blev allmogens kronoskatter omvandlade till dagsverken i form av körslor och kolning för bruken, men i lappmarken fungerade inte detta system. Metoden med hållappar gjorde att dessa inte kunde sköta sina renar samtidigt och för dem stod valet mellan att strunta i sina plikter mot kronan eller att förlora sina renar. För samerna var valet lätt: Man struntade i kronan, det vill säga man tredsades. Bergmästaren försökte då tvinga eller bestraffa dem som inte skötte hållapptjänsten. Resultatet av detta blev dock bara att de drabbade flyttade till Norge eller till andra lappmarker. Befolkningen och därmed skatteintäkterna minskade.

Graan ansåg att de använda metoderna var vansinniga. Man skulle betala samerna för körslorna, då skulle fattiga samer kunna åta sig dem, och alla skulle vinna på det. Men det skedde inte, istället var det först när danskarna/norrmännen brände ner Nasafjäll 1659 som tvångsarbetet upphörde. När man sedan hittade malm i Kedkeväre i Lule lappmark fortsatte missförhållandena. En av anledningarna till de hårda metoderna var att ledningen under Isak Tiock hade en brutal ledarstil.

Vårflytt i Vassdalen, 1950-tal. Redan på 1600-talet var transporter med ren och ackja effektivt, längs den så kallade Kristinavägen mellan Nasafjäll och svenska kusten. Foto: Lars J. Walkeapää (40263, Isof.se).

Tiock fängslades 1664 och dömdes till fängelse. Han hade bland annat tagit emot mutor från de som hade råd att köpa sig fria från hållappstjänsten.

Parallellteorin och Lappmarksplakatet 1673

Johan Graan sägs ha varit en försvarare av de mindre bemedlade människorna i länet. Han stod på allmogens sida gentemot tjänstemäns maktmissbruk. I och med detta kom det flertalet klagomål mot landshövdingens agerande. Man kan förstå reaktionerna, ty han var inte känd för att vara en smidig person i sin ledarstil. Historikern Lennart Lundmark menar att Johan Graan inte alls kände någon samisk identitet. Trots det, denna omsorg om samerna skulle visa sig få oförutsedda konsekvenser.

Graan föreslog att nybyggare från kustlandet skulle inbjudas att bosätta sig i lappmarkerna. Han ansåg nämligen att samernas och nybyggarnas näringar var så väsensskilda att de skulle kunna bedrivas parallellt inom samma område utan konflikter, den så kallade parallellteorin. Den första åtgärden var att dokumentera lappmarkerna. Först reste han själv till Lycksele 1669 – 70, för att träffa så många samer som möjligt. Med hjälp av lappfogden Ægidius Otto och underlagmannen Grubb fick man en förteckning av alla skattebetalande samer, namn på deras land och vilka fiskevatten man hade. Graan hade räknat med 77 lapphushåll i hela Ume lappmark, där många lappskatteländ hade en yta över 100 kvadratkilometer.

Det skulle då även rymmas 56 nybyggeshushåll med

äng och mulbete för kor, får, getter och mark att odla. Nästa steg var att kartlägga lappmarkerna. 1671 fick man medel från Kunglig Maj:t att påbörja projektet. Lantmätaren Jonas Gedda och notarien Anders Holm fick uppdraget. De hade 13 punkter att utgå ifrån, allt ifrån att avrita landskapet till att undersöka platsernas omkringliggande resurser. Instruktionerna var att lokalisera bra platser för nybyggen. Resultatet var ett utomordentligt kartmaterial över lappskatteländerna i Västerbotten. Forskaren Gudrun Norstedt har beskrivit hela processen i *Lappskatteländerna på Geddas karta* (2011).

Geddas karta från 1671. Lantmätaren Jonas Geddas och notarien Anders Holms undersökningar och karta omfattar områden inom Lycksele kommun, Sorsele kommun, Storumans kommun nedanför Tärna och stora delar av Malå kommun. På den tiden ingick dessa områden i lappbyarna Umbyn, Granbyn och en del av Arvidsjaurbyn. Här ses ett utsnitt av området i och kring Lycksele. Riksarkivet.

Jilliesnällie, en mötesplats sedan lång tid tillbaka. Det blev naturligt att upprätta ett kapell, vilket skedde 1750 på platsen mitt emellan Sorsele och Ammarnäs. Dagens kapell är från 1940. Foto: Krister Stoor.

År 1673 utfärdades det första lappmarksplakatet där nybyggare erbjöds 15 års skattefrihet. Intresset var dock lågt och det var ytterst få nybyggare som sökte sig till Lappmarken. Åren 1695 och 1749 kom nya plakat och reglementen för att locka nybyggare men nu fanns flera inslag som syftade till att skydda samernas näringar. Nybyggarna tilläts inte att jaga och fiska längre än fem km från sitt nybygge. Samtidigt uppdrogs lappmarksgränsen, det vill säga gränsen för nuvarande landskapet Lappland mot Västerbotten och sedermera Norrbotten. Lappmarksgränsen skulle avskilja det område där lappmarksreglementet gällde från bondelandet. Den som ville ta upp ett nybygge där måste först skicka in en ansökan som kunde avslås om nybygget inskränkte på samernas renskötsel och fiske.

Lappmarksplakatet kom samtida med kyrkoreformen 1673, då nya församlingar skapades, bland annat Lycksele med Sorsele kapellag i det nuvarande Västerbotten. Då kustkyrkoherdarna vägrade att överlåta sin tionden till nya präster höll hela projektet på att falla samman. Här verkar det som att Graan fick prästerna att stanna kvar. Hans kamp med prästerskapet hade emellertid pågått en längre tid. Tionde är en katolsk tradition som förändrades med Gustav Vasa. Kungen lade beslag på två tredjedelar av tiondet, en tredjedel fick prästen. Förutom i Västerbotten, där prästen fick två tredjedelar och kronan nöjde sig med en tredjedel. 1666 klagade Västerbottens bönder hos kungen. De ville själva ha de två tredjedelarna, som de menade att landets övriga bönder ofta kunde behålla.

Johan Graan tog parti för bönderna, vilket retade prästerskapet och de protesterade till Kunglig Maj:t 1667. Prästerskapets talan fördes av kyrkoherden i Piteå, Olaus Graan. Att relationerna mellan herrarna

Graan inte var de bästa kan man utläsa i de så kalla prästrelationerna som var grunden till Schefferus bok *Laponia* som kom ut på latin 1673, 1956 på svenska. I ett appendix till K.B. Wiklund's sammanställning av prästrelationerna *Berättelser om samerna i 1600-talets Sverige* framgår det tydligt i Olaus Graans citat "Detta wärket hadhe warit widlyftigare, der icke Framlidne Landzhöf:n Graan migh så swärligen hatat, och alla tilfällen til Incrementum förskurit". Det är tydligt att Johan Graan och Olaus Graan inte tyckte om varandra.

Landshövdingeberättelser

Det finns tre bevarade landshövdingeberättelser kvar i dag. De är från år 1662, 1668 och 1670. Berättelserna finns beskrivna i *Västerbottens Hembygdsförenings årsbok 1924–25*.

Under 1600-talet rapporterade landshövdingarna muntligt till Kunglig Maj:t. Det utgick ett påbud att skriftliga sådana skulle göras men det tycks inte ha fungerat så länge. Därför ska vi vara glada att vi åtminstone har tre ämbetsberättelser oss givna idag. I berättelserna meddelar Graan att han enligt instruktion förhindrat spejare och förkunskapare från att komma in i hövdingadömet. Vi ska komma ihåg att krigshotet ständigt fanns nära, Nasa silvergruva hade bränts ned, därav rapport om spejare och förkunskapare. Hela lappmarken sågs som en andra front i kriget mot danskarna.

Karl XI (1655–1697). Oljemålning utförd av David Klöcker Ehrenstrahl, daterad 1672. När landshövdingen hade fyllt 68 tyckte kungen att det var dags för Graan att vila sig. Nationalmuseum.

Knektutskrivningen var en del i rapporten, kungen skulle få goda soldater och inte sådana personer där den tänkte soldaten var den enda mannen kvar i hushållet, vars utskrivning skulle äventyra hemmanets existens. Lösdrivare rekryterade han till knektar och frågan är om Graans ambition att skriva ut goda knektar verkligen fullföljdes. "De kvinnliga landsvägsriddarna" satte han i tjänst att hjälpa allmogen. I residensstaden hade han inte hunnit vara särskilt mycket på grund av länets storlek. Han uttryckte en kritik mot centralmakten angående postgången. Graan skriver "att postgången är otillfredsställande och den skulle bli betydligt snabbare, om Generalpostmästaren själv eller hans ställföreträdare årligen besökte dessa avlägsna orter".

Vägarna är ett återkommande ärende, det vill säga hur mycket arbete det krävdes för att hålla dem i skick. Hantverkare var svåra att locka till städerna då befolkningen i hög grad själv snickrade, smidde, sydde, gjorde skor med mera. Om lappmarkerna skriver Graan om nödvändigheten att skapa en jordebok, ty det finns "många orter som hava gräsmark och stora lövskogar, var med andra kreatur än renar födas kunna, och vidare sådana orter svenskt folk sätta sig neder."

Johan Nordlander skrev en biografi över Johan Graan och den är en hyllning och ett återupprättande av en man som förtjänar mer uppmärksamhet. Graan var, skriver Nordlander, "...den blindes öga, den haltes fot och den fattiges foder".

Källor

- Awebro, Kenneth. 1883. *Luleå silververk. Ett norrländskt silververks historia*. (Bothnica 3). Luleå: Norrbottens Museum.
- Lundmark, Lennart. 2010. *Stulet land. svensk makt på samisk mark*. Stockholm: Ordfront.
- Nordlander, Johan. 1938. *Johan Graan. Landshövding i Västerbotten 1653–1679*. (Norrländska samlingar 15 (IV:1)). Stockholm: Bokförlaget aktiebolaget Thule.
- Norstedt, Gudrun. 2011. *Lapps kattelanden på Geddas karta. Umeå lappmark från 1671 till 1900-talets början*. Umeå: Thalassa förlag.
- Olofsson, Sven Ingemar. 1974. *Samhälle och ekonomi i Övre Norrland under stormaktstiden*. I: Övre Norrlands historia III. Gunnar Westin (red.). Umeå: Norrbottens och Västerbottens läns landsting.
- Riksarkivet. *Johan Graan*, <https://sok.riksarkivet.se/sbl/artikel/13115>, *Svenskt biografiskt lexikon (art av Leo Nyholm)*, hämtad 2022-01-04.
- Schefferus, Johannes. 1956 [1673]. *Lappland*. Översättning från latinet av Henrik Sundin. (Acta Lapponica VIII). Stockholm: Nordiska Museet.
- Steckzén, Birger. 1922. *Umeå stads historia 1588–1888*. Umeå. *Svenskt biografiskt lexikon*, "Johan Graan", urn:sbl:13115, (art av Leo Nyholm), hämtad 2022-01-04.
- Wiklund, K.B. 1983 [1897–1909]. *Berättelserna om samerna i 1600-talets Sverige*. (Kungl. Skytteanska Samfundets handlingar Nr 27). Umeå. Facsimilie.